सबैका लागि शिक्षा : विश्वव्यापी अनुगमन प्रतिवेदन (२०००-२०१५)

डा. डिल्लीराम रिमाल*

लेखसार

विश्वमा शिक्षा विकासका लागि विभिन्न प्रयासहरू हुँदै आएका छन् । यस्ता प्रयासमध्ये एक्काइसौँ शताब्दीको प्रारम्भसँगै सुरु भएको सबैका लागि शिक्षा विश्वव्यापी अभियान (सन् २०००-२०१५) पनि एक हो । डकार घोरणा पत्रअनुसार सबैका लागि सर्बुलभ, निशुल्क र गुणस्तरीय प्राथमिक शिक्षामा पहुँच बढाउने उद्देशयका साथ विश्व शिक्षा अभियानमा नेपालले जनाएको प्रतिवद्धताअनुरूप राष्ट्रिय कार्य योजना बनाई कार्यान्वयन गरेको थियो । सबैका लागि शिक्षा कार्यक्रमबाट राखिएका लक्ष्य तथा कार्यक्रम कार्यान्वयनबाट केही आशा लाग्दा सङ्केत देखिए भने केही अपेक्षित लक्ष्य प्राप्त गर्न कठिन अवस्था रह्यो । शैक्षिक पहुँच र समताका सन्दर्भमा आशातीत सफलता प्राप्त भए तापनि शैक्षिक गुणस्तर, जीवनोपयोगी शिक्षा र सान्दर्भिकता जस्ता पक्षमा अपेक्षित उपलब्धि प्राप्त हुन सकेन । पाठ्यक्रम, पाठ्य पुस्तकमा सुधार, शिक्षक तथा व्यवस्थापकीय पक्षको क्षमता विकास, समाहित शिक्षा, मातृ भाषामा शिक्षा, लैङ्गिक समता र समानता केन्द्रित कार्यक्रमले मूल कार्यक्रमका रूपमा प्रवेश पाए । सबैभन्दा बढी सुधारको अपेक्षा गरिएको गुणस्तरको पाटो भने अझै कमजोर रहन पुग्यो । त्यस्तै पहुँच र समता, सीमान्तकृत, विपन्न, पिछडिएका समुदाय र दलित वर्गका बाल बालिकाको पहुँच अझै चुनौतीपूर्ण देखापर्‍यो । यसरी कार्यक्रमबाट मिश्रित उपलब्धि प्राप्त भएको अवस्था रहेको छ । सिकाइ स्तर अभिवृद्धिमा प्राथमिक दिने, सुशासन, पारदर्शीता, जवाफदेहिता, उत्तरदात्विको परिपालना गर्ने जस्ता पक्षमा अझै सुधारको खाँचो रहेको छ । यी पक्षहरूलाई ध्यान दिँदै भावी शैक्षिक नीति तथा कार्यक्रमबाट बाँकी उपलब्ध प्राप्तितर्फ अगाडि बढ्नु आजको आवश्यकता हो ।

विषय प्रवेश

सबैका लागि शिक्षाको यात्रा सन् २००० बाट प्रारम्भ भएको थियो । सन् २००० मा सेनेगलको डकारमा १६४ देशका सरकारी प्रतिनिधि, नागरिक समाजका प्रतिनिधि, अन्तर्राष्ट्रिय सङ्गठन, क्षेत्रीय सङ्गठन, गैर सरकारी सङ्घ संस्थाका प्रतिनिधिले सामूहिक रूपमा जनाएको प्रतिबद्धताअनुरूप विभिन्न देशले तयार गरेको आआफ्नो कार्य योजना तयार गरेअनुरूप योजना निर्माण गरी कार्य सम्पादन गरेका छन् । विश्व शिक्षा फोरम डकारबाट विश्वव्यापी रूपमा यस अभियानलाई आफ्नो देशको मुख्य कार्यक्रमका रूपमा अघि

*सहसचिव, शिक्षा मन्त्रालय

बढाइएको पाइएको छ । यस अभियानसँगै मानव अधिकार, बाल बालिकाको अधिकार, आयोजनाहरूको अधिकार, दिगो विकास र समावेशी जस्ता विभिन्न विषयगत सन्दर्भका साथ कार्यक्रम तयार गरी अभियानलाई अघि बढाइएको थियो ।

सबैका लागि शिक्षा सन् २०१५ सम्मका लागि निर्माण गरिएको राष्ट्रिय कार्य योजनामा आधारित पञ्चवर्षीय रणनीतिक कार्य योजनामा आधारित भएर यो कार्यक्रम तयार गरिएको थियो (शिक्षा तथा खेलकुद मन्त्रालय, सन् २००३) । दसौँ योजना, गरिबी न्यूनीकरणको रणनीति पत्र, आधारभूत शिक्षा कार्यक्रम दोस्रोका अनुभव तथा उपलब्धिका आधारमा यो कार्यक्रम तयार गरिएको थियो । यस कार्यक्रमका लागि सबैका लागि शिक्षा - डकार घोषणा पत्र (सेनेगलको डकार, २६-२८, अप्रिल २०००) सबैका लागि शिक्षा : हाम्रो सामूहिक प्रतिबद्धताको प्राप्तिको नेपाल सरकारले प्रतिबद्धता जनाएअनुसार डकार कार्यढाँचाले तयार गरेका ६ ओटा उद्देश्यमा आधारित भएर तयार गरिएको थियो । यसमा मुख्य रूपले निम्न लिखित पाँच क्षेत्रलाई प्राथमिकता दिइएको थियो : (१) बाल विकासको विस्तार र सुधार, (२) सबै बाल बालिकाका लागि शिक्षाको सुनिश्चितता, (३) आदिवासी, अल्पसङ्ख्यक भाषिक समुदाय लगायतका बाल बालिकाहरूका सिकाइ आवश्यकताको परिपूर्ति, (४) प्रौढ निरक्षरतामा कमी, (५) गुणस्तरीय शिक्षाका सबै पक्षहरूको सुधार गर्ने उद्देश्य राखिएको थियो । यही कार्यढाँचालाई कार्यान्वयनमा लैजान World Conference on Education for All जोम्टिन, थाइल्यान्ड, ५-९, १९९० पुनः छलफलको आयोजना भएको थियो । यसले मुख्य रूपमा १. आधारभूत सिकाइ आवश्यकता २. लक्ष्य निर्धारण (क) आधारभूत सिकाइ (ख) पहुँच र गुणस्तर वृद्धि (ग) सिकाइमा जोड (घ) सिकाइको वातारणमा सुधार, (ङ) साझेदारीको विकास जस्ता लक्ष्यलाई किटान गरी कार्यढाँचालाई अझ स्पष्ट पारिएको थियो ।

उल्लिखित विभिन्न आधार तथा विगतको पृष्ठभूमि, कार्य सम्पादनको अभ्यास र अनुभव समेतलाई समावेश गरी तत् समयका महत्त्वपूर्ण नीतिका आधारमा यो योजना कार्यान्वयनमा ल्याइएको छ । यसमा विशेष भूमिका निर्वाह गर्ने नीति तथा रणनीतिका रूपमा शिक्षामा विकेन्द्रीकरण र पारदर्शिता जस्ता सुशासनका आधार तयार गरी कार्यक्रमको तर्जुमा गरिएको थियो । जुन कार्यक्रम कार्यान्वयनका लागि विद्यालय व्यवस्थापनमा स्थानीय समुदायको सक्रिय सहभागिता, शिक्षक अभिभावक सङ्घले थप योगदान गर्ने, गाउँ शिक्षा समिति, नगर शिक्षा समिति, शिक्षकका पेसागत सङ्घ संस्थाहरू, अभिभावक, गैर सरकारी निकाय, सबैले विद्यालयको उन्नयनका लागि थप योगदान गर्ने अपेक्षासहित कार्यक्रम कार्यान्वयनमा ल्याइएको थियो ।

उद्देश्य

१. कम उमेर समूहका बाल बालिकाको हेरचाह तथा शिक्षामा व्यापक विस्तार र सुधार गर्ने

२. सन् २०१५ सम्ममा गुणस्तर युक्त, निःशुल्क तथा अनिवार्य प्राथमिक शिक्षामा पहुँचको सुनिश्चितता प्रदान गर्ने

३. जीवनोपयोगी सिप कार्यक्रममा समुचित पहुँचको माध्यमबाट सबै युवक तथा वयस्कहरूको शिक्षाको आवश्यकता पूर्तिको सुनिश्चितता प्रदान गर्ने

४. सन् २०१५ सम्ममा वयस्क साक्षरता ५० प्रतिशत सुधार गर्ने र वयस्कहरूलाई आधारभूत तथा निरन्तर शिक्षाको पहुँच पुऱ्याउने

५. सन् २०१५ सम्ममा शिक्षामा लैङ्गिक समता हासिल गर्ने

६. साक्षरता, सङ्ख्यात्मकता तथा आवश्यक जीवनोपयोगी सिपका क्षेत्रमा उल्लेखनीय उपलब्धि हासिल गर्ने

सिद्धान्त

१. सामूहिक प्रतिबद्धतामा आधारित डकार ढाँचा तयार गर्दा विश्वका १६४ देशका सरकारी प्रतिनिधि, अन्तर्राष्ट्रिय सङ्घसंस्था, दातृ निकाय र गैर सरकारी संस्था सबैले प्रस्तावित ६ ओटा लक्ष्यसहितको कार्य ढाँचामा काम गर्ने प्रतिबद्धता जनाएको देखिएको छ । यस प्रतिबद्धताले सबैलाई शिक्षा विकासमा योगदान गर्नुपर्ने छ । यसले शिक्षाको समान लक्ष्य प्राप्तिमा सबैको जागरुकता देखाएको छ ।

२. साझेदारीमा आधारित शिक्षा विकासको एजेन्डा कुनै एक समुदायको मात्र नभएर यो सबैको प्राथमिकताको विषय हो । यसमा सरकारको प्रयत्न मात्र पर्याप्त छैन । सरकारका विभिन्न निकाय, गैर सरकारी सङ्घ संस्था, दातृ निकाय, संयुक्त राष्ट्र सङ्घ र अन्तर्राष्ट्रिय सहयोगमा मात्र लक्ष्य पुरा हुन सक्छ । सबैका लागि शिक्षा र विद्यालय क्षेत्र सुधार कार्यक्रम दुवैमा दातृ निकाय र सरकारको संयुक्त साझेदारीमा कार्यक्रम सञ्चालन भएको पाइएको छ । यी दुवै कार्यक्रमहरू साझेदारीका नमुना मान्न सकिन्छ । सरकारको लगभग ७८ प्रतिशत र दातृ निकायको २२ प्रतिशत लगानीमा यी दुवै योजना कार्यान्वयनमा ल्याएको थियो ।

३. मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणा पत्र र बाल अधिकारमा आधारित सबैका लागि शिक्षा कार्यान्वयनमा आएपछि बनेका ऐन, नियम, निर्देशिका र कार्यक्रम मानव अधिकार एवम् बाल अधिकारमा आधारित बनाउने प्रयत्न भएको छ । विद्यालयलाई शान्ति क्षेत्र बनाउने अभ्यास, विद्यालयलाई बाल मैत्री बनाउने अभ्यास यसकै नमुनाका रूपमा लिन सकिन्छ । यसै अवधिमा पाठ्यक्रममा मानव अधिकार र बाल अधिकारका विषयको समायोजन, मानव अधिकार र बाल अधिकारका विषय समावेश गरी शिक्षकलाई तालिम, भय रहित सिकाइको अभ्यास, दलित आदिवासी तथा पिछडिएको क्षेत्रका बाल बालिकाका लागि विभिन्न प्रकारका छात्रवृत्ति वितरण, निःशुल्क पाठ्य पुस्तकको व्यवस्था र सिकाइमा प्रोत्साहन हुने अपेक्षासहित खाद्य कार्यक्रम जस्ता

कार्यक्रम तय गरिए । उल्लिखित कार्यक्रमको सहयोगमा मानव अधिकार र बाल अधिकारका विश्व व्यापी मान्यतालाई समावेश गरी अधिकारमा आधारित सिकाइलाई अघि बढाइएको छ ।

४. समन्यायिक प्रणाली र शिक्षाको अवसरमा आधारित शिक्षाको अवसर नपाएका समुदायका बाल बालिकालाई कसरी पहुँच बढाउने र तिनीहरूलाई कक्षामा कसरी टिकाउने यसतर्फ यो कार्यक्रम कसरी आकर्षित पार्ने भन्ने विषयलाई प्राथमिकता दिइएको पाइएको छ । यो अवधिमा कुल भर्ना दरमा क्रमश: कम गर्दै र कुल भर्ना दरमा क्रमश: वृद्धि गर्दै लैजाने अभियानमा सुधार भएको छ । सबैलाई शिक्षा प्राप्त गर्ने अवसर प्राप्त होस् भन्ने उद्देश्यले यो अब सकारात्मक विभेदको नीतिसमेत अवलम्बन गरिएको थियो ।

५. गरिबी न्यूनीकरण विद्यमान गरिबी न्यूनीकरण बिना शिक्षामा समन्याय र पहुँचको समान अवसर प्राप्त हुन सक्दैन भन्ने अनुभूतिका साथ यो कार्यक्रम कार्यान्वयनमा ल्याइएको थियो । सन् २००१ मानव विकास प्रतिवेदनमा मुख्य रूपमा गरिबीसँग गासिएका औसत आयु, साक्षरता, प्राथमिक शिक्षामा कुल भर्ना, खानेपानीमा सबैको पहुँच र व्यापक सहभागिताबाट आधारभूत सामाजिक सेवाको पहुँचमा विस्तार गर्न सकिन्छ भन्ने मुख्य विषय अघि सारिएको थियो । यो कार्यक्रम यसै प्रतिवेदनका मुख्य सुझावलाई आधार बनाइएको देखिएको छ । यस योजनाको पृष्ठभूमिलाई हेर्दा गरिबी न्यूनीकरणलाई मुख्य आधार बनाइएको देखिएको छ ।

६. शान्ति, स्थायित्व र दिगो विकासको अवधारणामा आधारित नेपालको राजनीतिक अवस्था हेर्दा यो अवधि शान्ति स्थापनाको अवधिका रूपमा रहेको छ । योजना तयार गर्दाको अवस्था मुलुकमा राजनीतिक अस्थिरता, द्वन्द्व, सङ्क्रमणकालीन अवस्था थियो । यो समय मुलुकको शान्ति तथा स्थायित्व खोजीमा रहेको अवस्था थियो । संयुक्त राष्ट्र सङ्घले सन् २००५-२०१४ लाई दिगो विकासको दशकका रूपमा अघि सारेको समय भएकाले यस योजनामा उल्लिखित विषय आधार विषयका रूपमा समावेश गरिएका थिए ।

७. विश्वव्यापीकरणबाट प्रभावित समाज र अर्थतन्त्रमा आधारित माथि उल्लेख गरिए जस्तै विभिन्न विषयगत विश्वव्यापी अभियान, नेपालका आफ्ना कार्यगत आवश्यकता र विगतको अनुभव समेतका आधारमा आफ्नो अर्थतन्त्रको क्षमताका आधारमा यो कार्यक्रम तयार गरिएको थियो । यो कार्यक्रम सञ्चालनमा दातृ निकायको ठुलो सहयोग मिहिनेत छ । समुदाय परिचालन, समुदायले विद्यालयको व्यवस्थापन जिम्मा लिने अभ्यास, विद्यालय सुधार योजनाका आधार बजेट बनाउने अभ्यासको थालनी, गैर सरकारी निकायको परिचालन र सहभागितामा वृद्धि गरी शिक्षा विकासमा सबैको पहुँचमा वृद्धि गर्ने लक्ष्यसहित कार्यक्रम ल्याइएको थियो ।

८. बाल शोषणको अन्त्य संसारभर बाल शोषणको अन्त्य र बाल बालिकाको पढ्न पाउने अधिकारको प्रत्याभूति दिँदै शिक्षाका कार्यक्रममा परिमार्जन यसै समयमा भएको हो । नेपालले यो समयमा बाल शोषणको अन्त्य गरी सिकाइमा अग्रसर गराउने र विद्यालयमा बाल बालिकाको पहुँच बढाउने कार्यक्रम कार्यान्वयनमा ल्याइएको थियो । यस अवधिमा पहुँचमा उल्लेख्य रूपले वृद्धि भएको छ । बाल शोषणलाई अपराधका रूपमा अघि सारी सचेतना बढेको छ । सडक बाल बालिका, घरेलु कामदार, होटल तथा गलैँचामा काम गर्ने बाल बालिका र अन्य क्षेत्रमा काम गर्ने बाल बालिका प्रयोग नगर्नेतर्फ सुधार गर्न कानुनी चाँजो मिलाइएको छ ।

९. कटिबद्धताको कार्यान्वयनमा आधारित यो कार्यक्रमले विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय मञ्चमा नेपालले जनाएको प्रतिबद्धता, नेपालको शिक्षा विकासमा सरकारले गर्न पर्ने काम, नेपालका राजनीतिक दलका आफ्ना घोषणाहरू र विगतको अनुभवबाट तयार गरिएको खाकालाई कार्यान्वयन गर्न सक्ने यथार्थ कार्यक्रमका रूपमा यसलाई अघि सारिएको थियो । यसमा प्रस्तावित कार्यक्रम विगतका अनुभव र प्रतिबद्धतामा आधारित भएकाले गर्न सक्ने विषय मात्र समावेश गरी यो कार्यक्रम ल्याइएको देखिन्छ ।

लक्ष्य र लक्ष्य पुरा गर्ने रणनीतिहरू

१. प्रारम्भिक बाल हेरचाह र शिक्षा

३ देखि ५ वर्ष उमेर समूहका बाल बालिकाको हेरचाह, आधारभूत शिक्षाका लागि तयारी, शारीरिक, बौद्धिक, सामाजिक र संवेगात्मक विकासका लागि तयारी गर्ने लक्ष्यका साथ यो कार्यक्रम ल्याइएको देखिन्छ । यो समय बाल बालिकाको भविष्य निर्माणको जग निर्माणको समय, स्वास्थ्य केन्द्रमा परिवारको पहुँच बढाउने समय, गुणस्तरीय पौष्टिक आहारका लागि सचेतना वृद्धि गरी बाल बालिकाको समग्र पक्षको विकासमा सहयोगी भूमिका निर्माण गर्ने समय भएकाले यसलाई शिक्षा तथा स्वास्थ्यका कार्यक्रमसँग आबद्ध गरिएको थियो । यसै आधारमा स्थानीय निकायबाट बाल विकास केन्द्र स्वीकृत गरी शिक्षा, स्वास्थ्य र बाल हेरचाहको काम गर्न बाल विकास केन्द्र स्थापना गर्ने रणनीति लिइएको थियो । हाल देशभर विद्यालयमा आधारित र समुदायमा आधारित गरी लगभग ३६,०५९ बाल विकास केन्द्रहरू सञ्चालनमा रहेका छन् । यसतर्फ कार्य योजना निर्माण गर्दाका बखत तयार गरिएको अपेक्षित उपलब्धि हासिल हुन नसकेको देखिए पनि उल्लेख्य सुधार भएको छ । यसलाई आगामी योजनामा जोडेर जान आवश्यक छ । बलियो राष्ट्रिय प्रतिबद्धताका आधारमा राष्ट्रिय कार्य योजनाको निर्माण गरी र कार्यान्वयनमा जोड दिइएको थियो । लगानीमा वृद्धि गरी बाल विकास तथा पूर्व प्राथमिक कक्षामा भर्ना हुनेको दर क्रमश: वृद्धि हुँदै गएको छ । जबकि यसको लक्ष्य सन् २०१५/१६ सम्ममा ९९ प्रतिशत पुऱ्याउने कुल लक्ष्य राखिएको थियो । शिक्षा विकासमा स्थानीय साझेदारीको विकास र नागरिक समाजको सक्रियतामा

अभिवृद्धि गरी सबैको सहयोगमा बाल बालिकाको चौतर्फी विकासमा सक्रियता बढेको छ । साझेदारीमा वृद्धि भएको देखिएको भए पनि लगानीमा अपेक्षित सुधार गर्न कठिनाइ भएको छ ।

आ.व. २०६६।६७ देखि २०७२।७३ सम्मका लागि तयार गरिएको विद्यालय क्षेत्र सुधार कार्यक्रममा चार वर्ष उमेरका बाल बालिकाका लागि आधारभूत शिक्षाको तयारीका निम्ति बाल विकास सेवामा पहुँच बढाउने उद्देश्य राखिएको थियो । यस कार्यक्रमलाई आधारभूत तहको सिकाइका आधारका रूपमा स्वीकार गरिएको थियो । यस अवधिमा देहायअनुसारको प्रगति भएको छ । प्रति प्रारम्भिक बाल विकास केन्द्र १:२०-१:२५ राख्ने लक्ष्य राखिएकामा १:२७ विद्यार्थी रहेको तथ्याङ्क देखिएको छ । यो अवस्था हेर्दा हामी लक्ष्यको नजिक रहेका छौँ :

क्र.सं.	विवरण	आधार वर्ष सन् २००८/२००९	लक्ष्य सन् २०१५/२०१६	प्राप्ति सन् २०१५
१.	सहजै देखिने भर्ना दर	६३	९९	८०.६
२.	प्रारम्भिक बाल विकासबाट कक्षा १ मा भर्ना	३६	८०	६२.४
३.	प्रारम्भिक बाल विकासमा कुल भर्नादर	६३	९९	८०.६
४.	खुद भर्ना दर			९०.१
५.	विद्यार्थी अनुपात प्रति प्रारम्भिक बालविकास केन्द्र		१:२०-१:२५	१:२७

स्रोत: सन् २०१५/१६ फ्ल्यास, शिक्षा विभाग ।

विद्यालय क्षेत्र सुधार कार्यक्रमको आधार वर्ष आ.व. २०६६।६७ देखि २०७२।७३ सम्मका लागि प्रस्ताव गरिएको कार्यक्रममा चार वर्ष उमेरका ८७५ बाल बालिकाले प्रारम्भिक बाल शिक्षा तथा विकास कार्यक्रमको अनुभव हासिल गरेको हुने उल्लेख भएकामा करिब ६ प्रतिशत हासिल हुन नसकेको अवस्था देखिएको छ । यसैगरी सबै प्रारम्भिक बाल शिक्षा तथा विकास केन्द्रहरूले प्रारम्भिक बाल शिक्षा तथा विकास कार्यक्रमको न्यूनतम मापदण्ड हासिल गरेको हुने यस विषयमा यस चरणमा न्यूनतम मानक तयार गरिए पनि यसको मापन गरी नतिजा सार्वजनिक हुन सकेको पाइएको छैन । यसै गरी कक्षा एकमा प्रवेश गर्नेमध्ये ६४५ बाल बालिकाले प्रारम्भिक बाल शिक्षा तथा विकास कार्यक्रमको अनुभव लिएको हुने लक्ष्यको भने प्रगति अत्यन्त निकट छ । यस अवधिमा ६२.४५ नतिजा हासिल भएको छ ।

माथिका तथ्य र सन् २०१५ सम्मको प्रगतिका आधारमा हेर्दा अझ केही चुनौती छन् । (क) दुर्गम ग्रामीण क्षेत्र र ग्रामीण क्षेत्र, गरिबीमा बाँचेका बाल बालिकाहरू, भूकम्प प्रभावित क्षेत्रका बाल बालिकाहरू र अशिक्षित अभिभावकका बाल बालिकालाई अझ थप लक्षित गरी बाल हेरचाह र शिक्षा व्यवस्थापन, (ख)

बाल विकास केन्द्रको न्यूनतम पूर्वाधारको पहुँच, (ग) उपयुक्त शिक्षक विद्यार्थी अनुपात तथा दक्ष सहयोगी कार्यकर्ता वा शिक्षकको व्यवस्था, (घ) गुणस्तरीय कार्यका लागि थप सामग्रीको व्यवस्था र (ङ) शिक्षा, स्वास्थ्य, सामाजिक विकास र स्थानीय निकायसँगको सहकार्यका लागि संयन्त्र निर्माण यस विषय क्षेत्रका चुनौतीहरू देखिएका छन् ।

२. विश्वव्यापी प्राथमिक शिक्षा

सबैका लागि सर्वसुलभ र नि:शुल्क प्राथमिक शिक्षामा पहुँच बढाउने उद्देश्यका साथ सबैका लागि शिक्षा कार्यक्रमको थालनी गरिएको थियो । यसको पहिलो चरणमा अनिवार्य प्राथमिक र आधारभूत प्रत्येक परिवारले ५-१२ उमेर समूहका बाल बालिकालाई विद्यालय पठाउनै पर्ने प्रतिबद्धताका साथ सबैका लागि शिक्षा कार्यक्रम लागु गरिएको थियो । सबैका लागि शिक्षा कार्यक्रम सन् २००४- २००९ मा हासिल गरिएका अनुभवका आधारमा विद्यालय क्षेत्र सुधार योजना सन् २००९-२०१५ मा आधारभूत तथा माध्यमिक शिक्षाले प्राथमिकताका साथ कार्यान्वयनमा रहेको छ । यसले पहुँच तथा सहभागिता बढाउने, समता तथा सामाजिक समावेशिताको प्रवर्धन गर्ने र आधारभूत तथा माध्यमिक शिक्षाको गुणस्तर एवम् सान्दर्भिकतामा सुधार गर्ने उद्देश्य राखिएको छ ।

विशेष गरी विकेन्द्रीत सुशासन, कार्यक्रम कार्यान्वयनमा सरोकारवालाको सहभागिता, व्यवस्थापन पद्धतिलाई संस्थागत गर्ने, शिक्षा ऐन नियममा संशोधन गरी तत्काल व्यवस्थापनमा सुधार गर्ने, शिक्षा ऐन तथा नियममा सुधार नहुन्जेल कार्यक्रम मार्फत समस्याहरूको सम्बोधन गर्दै जाने उद्देश्यका साथ विक्षेसुयोको कार्यान्वयन थालनी गरिएको थियो । योजना अवधिमा प्राथमिक तहका विद्यालय उमेरका बाल बालिकाको कुल भर्ना दर १०५ मा झार्ने र खुद भर्ना दर १०० पुऱ्याउने लक्ष्यका साथ यो कार्यक्रम कार्यान्वयनमा ल्याइएको थियो । केन्द्रदेखि स्थानीय तहसम्म संस्थागत क्षमता वृद्धि गर्ने, (ASIP) को प्रक्रियामार्फत् र स्थानीय स्तरमा विद्यालय सुधार योजना तयार गरी सोही आधारमा कार्यक्रम अघि बढाउने, गाउँ शिक्षा योजना र जिल्ला शिक्षा योजनामार्फत योजना, कार्यान्वयन, प्रतिवेदन, अनुगमन संयन्त्रको स्थापना गर्ने, गुणस्तरीय शिक्षाका लागि स्रोत परिचालन तथा व्यवस्थापनमा सहयोग गर्नुका साथै विद्यालयको विकासमा समुदायको सहभागिता तथा स्वामित्वले सकारात्मक नतिजा निकाल्न अघि बढ्ने नीति लिएको छ । यसका अतिरिक्त गुणस्तरीय शिक्षामा बाल बालिकाको पहुँच बढाउन तथा सेवा प्रवाहको पद्धतिमा सुधार ल्याउन नेपाल सरकारलाई अन्तर्राष्ट्रिय सङ्गठन, सहायता निकाय तथा सरोकारहरूले महत्त्वपूर्ण सहयोग गरेका छन् । समतामूलक विस्तार, भौगोलिक, सामाजिक तथा आर्थिक कारणले पिछडिएका धेरै थरिका पछि परेका बाल बालिकाको सहभागिता सुनिश्चित गर्ने, अपाङ्गता भएका मानिसहरू तथा एचआइभी/एड्स र अन्य शारीरिक तथा सामाजिक रूपमा अपहेलितप्रतिको

धारणा तथा व्यवहारमा परिवर्तन गर्ने र गुणस्तर तथा सान्दर्भिकतामा सुधार ल्याउन शिक्षा सेवा प्रवाहमा सुधार ल्याई सामुदायिक विद्यालयप्रतिको विश्वास जगाउने उद्देश्य तथा कार्यनीतिका आधारमा विद्यालय क्षेत्र सुधार कार्यक्रम कार्यान्वयन गरिएको थियो ।

क्र.सं.	विवरण	आधार वर्ष सन् २००८/२००९	लक्ष्य सन् २०१५/२०१६	प्राप्ति सन् २०१५
१.	कक्षा १ मा कुल प्रवेश दर	१४८	१२३	१३५.५
२.	कक्षा १ मा खुद् प्रवेश दर	८१	९६	९३.८
३.	प्रारम्भिक बाल विकासबाट कक्षा १ मा भर्ना	३६	८०	६२.४
४.	आधारभूत शिक्षा (कक्षा १-८) मा सहजै देखिने प्रवेश दर	१२३	१३१	१३४
५.	प्राथमिक शिक्षा (१-५) खुद भर्ना दर	९२	१००	९६.६
६.	आधारभूत शिक्षा (१-८) खुद भर्ना दर	७३	९०	८८.७
७.	आधारभूत शिक्षामा आवश्यक योग्यता तथा तालिम प्राप्त शिक्षक	६६	९५	९२
८.	आधारभूत शिक्षामा प्रमाणीकरण तालिम प्राप्त शिक्षक	९१	१००	९८.८
९.	आधारभूत शिक्षामा विद्यार्थी शिक्षक अनुपात	४३	३५	४०
१०.	आधारभूत तहको कक्षा ३ औसत उपलब्धि			६०+++
११.	आधारभूत तहको कक्षा ५ औसत उपलब्धि	५३	८०	५५.६७++
१२.	आधारभूत तहको कक्षा ८ औसत उपलब्धि	४६	६०	४१.३३+

स्रोत: सन् २०१५/१६ फ्ल्यास, शिक्षा विभाग ।

+ कक्षा ८ का विद्यार्थीको उपलब्धि परीक्षण २०७०, नेपाली, सामाजिक अध्ययन र गणितको औसत

++ कक्षा ५ का विद्यार्थीको उपलब्धि परीक्षण सन् २०१२, नेपाली, अङ्ग्रेजी र गणितको औसत

+++ कक्षा ३ का विद्यार्थीको उपलब्धि परीक्षण सन् २०१२, नेपाली र गणितको औसत

माथिको तालिका हेर्दा औसत उपलब्धिको अवस्था लक्ष्यभन्दा धेरै नै पछि छ । आउने योजनाका लागि चुनौती देखिएको छ । अबको प्रयत्न गुणस्तर सुधारमा जानुपर्छ भन्ने देखिएको छ । यस विषयमा विश्वका अन्य देशको उदाहरण पनि उत्साहजनक देखिएको छ । सन् १९९९ देखि २०१२ सम्ममा नतिजा प्राप्त ११६ देशमध्ये १७ देशले प्राथमिक विद्यालयको खुद भर्नादरमा २० प्रतिशत वृद्धि गरेका छन् । दक्षिण एसियाका भुटान, लाओ पिडिआर र नेपालले खुद भर्नादर वृद्धिमा उत्कृष्ट नमुना पेस गरेका छन् । नेपालको सन् २००१ खुद भर्नादर ८१ प्रतिशत हो भने २०१५ को नतिजा ९६.६ रहेको छ । यो

उपलब्धिलाई उत्साहजनक रूपमा लिनुपर्छ । त्यस्तै ल्याटिन अमेरिकाका एल साल्भाडोर, ग्वाटेमाला र निकारागुवाले खुद भर्ना दरमा १० प्रतिशत वृद्धि गरेका छन् । सब-सहारा अफ्रिकामा बुरुन्डीको खुद भर्नादर सन् २००० को ४१ प्रतिशतबाट बढेर २०१० मा ९४ प्रतिशत पुगेको छ ।

उल्लिखित विभिन्न आधार तथा मानक हेर्दा अझ पनि सीमान्तकृत, अति विपन्न वर्ग, दलित तथा अन्य विविध कारणले पछि परेको समुदायका बाल बालिका विद्यालय जान सकेको अवस्था छैन । त्यसैगरी शिक्षकको दरबन्दी मिलान हुन नसक्दा कहीँ बढी शिक्षक विद्यार्थी कम र कहीँ शिक्षक कमी विद्यार्थी बढी भएको देखिएको छ । यसले सिकाइमा सन्तुलन कायम हुन सकेको देखिएन । शिक्षाको नियमन र व्यवस्थापनमा थप रूपमा आन्तरिक नियन्त्रण आवश्यकता देखिएको छ । NASA (National Assessment of Student Achievment) को अहिलेसम्मको उपलब्धि सन्तोषजनक छैन । यस आधारमा हेर्दा गुणस्तर सुधार अबको प्राथमिकता हुनुपर्ने देखिएको छ । यसै गरी स्रोत परिचालन यसको अर्को चुनौतीका रूपमा देखिएको छ ।

३. युवा र प्रौढका लागि सिप

जीवनोपयोगी सिप सिकाइमा प्राथमिकता दिई जीवन निर्वाह सुधार र सहयोग गर्न यो कार्यक्रम ल्याइएको देखिएको छ । यसमा युवा तथा प्रौढका लागि उनीहरूको आवश्यकतामा आधारित जीवनोपयोगी सिप सहितको सिकाइको कार्यक्रम समुचित पहुँचको माध्यमबाट सबै युवा तथा प्रौढहरूको शिक्षाको आवश्यकता पूर्तिको सुनिश्चितता प्रदान गर्ने लक्ष्य लिइएको थियो । यस कार्यक्रमले कक्षाको टिकाउ दरमा सुधार आएको देखिएको छ । अफगानिस्तान, चीन, इक्वेडर, माली र मोरोक्कोमा निम्न माध्यमिक तहमा कुल भर्ना अनुपात कम्तीमा २५ प्रतिशतले बढेको छ । नेपालमा सन् २००८/२००९ मा आधारभूत तहमा खुद् भर्नादर ७३ थियो र यसलाई ९० पुऱ्याउने लक्ष्यका साथ कार्यक्रम ल्याइएको थियो । सन् २०१५ को अन्त्य सम्ममा यो प्रतिशत ८८.७ कायम भएको छ । यो लक्ष्य हासिल हुने नजिक पुगेको छ । नेपालमा भने १५.८ बढेको छ । त्यस्तै माध्यमिक तहको खुद् भर्ना २१ थियो र यसलाई २० अङ्क जोड्ने लक्ष्यका साथ कार्यक्रम कार्यान्वयनमा ल्याइएको थियो । सन् २०१५ को अन्त्यसम्ममा ३७.८ प्रगति हासिल भएको छ भने यस तहमा मात्रै १६.८ ले बढेको छ । यी दुवै तहका खुद भर्नामा विद्यालयभन्दा बाहिर रहेका बाल बालिकालाई खुला विद्यालयबाट आधारभूत तहको कक्षा ६ मा र माध्यमिक तहको कक्षा १० को परीक्षामा समावेश हुने व्यवस्थाबाट समेत शिक्षा लिने अवसर प्रदान गरिएबाट पनि यसतर्फ प्रगति देखिएको छ । यति हुँदा हुँदै पनि आधारभूत तह र माध्यमिक तहका बिचमा दुरी कायमै छ ।

युवा र प्रौढका लागि न्यूनतम सिपमा काम जान्नु र जीवन निर्वाहमा आधारित सिप भन्ने बुझिन्छ । यसका लागि निरन्तर तालिमको आवश्यकता हुने सिप पर्छन् । फरक वातावरणमा पनि समायोजन गर्न स्थानान्तरणीय सिपहरूसमेत समावेश गरिएको हुन्छ । यस प्रकारको सिप सिकाउने प्रयोजनका लागि

रोजगारीका सिप परियोजना, व्यावसायिक सिप अभिवृद्धि परियोजना, प्राविधिक शिक्षा तथा व्यावसायिक तालिम परिषद्का विभिन्न कार्यक्रम र अनौपचारिक शिक्षाका कार्यक्रममार्फत विभिन्न सिपमूलक कार्यक्रम सञ्चालन गरिएको थियो । विद्यालय क्षेत्र सुधार कार्यक्रममार्फत प्राविधिक धारका विद्यालयमार्फत सिपमूलक सिकाइसँग सम्बन्धित कार्यक्रमको थालनी भएको छ ।

४. प्रौढ साक्षरता

सबैका लागि शिक्षाको मुख्य रूपमा सन् २०१५ सम्ममा प्रौढ साक्षरतातर्फ विशेष रूपमा महिलाहरूको साक्षरतामा ५० प्रतिशत सुधार गर्ने र आधारभूत तथा निरन्तर शिक्षामा सबै प्रौढहरूको समतामूलक पहुँच पुऱ्याउने लक्ष्य राखिएको थियो । प्रौढ साक्षरतामा विशेष गरी महिला अझ पनि पछि रहेका छन् । यो समूहको अवस्थामा सुधार गर्ने मुख्य विषयसहित यस उद्देश्यलाई प्राथमिकताका साथ अघि बढाइएको थियो । यस कार्यक्रमलाई सिपसँग जोडेर अघि बढाउने अभ्यासको थालनी भएको छ । प्रारम्भमा साक्षरता र पछि सिपलाई जोडेर लैजाने अभ्यासका साथ यो कार्यक्रमलाई निरन्तरता दिइएको छ । सबैका लागि शिक्षाको यस लक्ष्यले विद्यालयको औपचारिक शिक्षामा मात्र नभएर विद्यालय बाहिरका बाल बालिकालाई समेत लक्षित गरी कार्यक्रम तयार गरी कार्यान्वयनमा ल्याइएको थियो । जस्तै : कार्यानुभव तालिम र जीवन अवधिभरमा आउने अरू अवसरहरूसँग जोडेर अघि बढ्ने अभ्यास । देशअनुसार साक्षरताको परिभाषामा समेत परिवर्तन भएको देखिएको छ । यसका लक्ष्यहरू प्रस्ट र मापनीय छैनन् तर पनि प्रौढहरूको सिकाइका लागि प्रौढ शिक्षाका कार्यक्रम र सिपका कार्यक्रम कार्यान्वयनमा ल्याइएको पाइएको छ । यस अवधिमा साक्षरता दरमा वृद्धि भएको छ । विभिन्न गाविस, नपा र जिल्लालाई साक्षर घोषणा गरी साक्षर नेपालको अभियान अघि बढाइएको छ । यस कार्यलाई स्थायित्व दिन आवश्यक छ । युगको आवश्यकताअनुरूप प्रविधिको उपयोगमा थप चुनौती थपिएको छ । आगामी दिनमा यसतर्फको कार्यको निरन्तरताको आवश्यक छ । यसमा १५ देखि २४ वर्षका युवालाई आधार बनाएर कार्यक्रम तयार गर्ने लक्ष्य लिइएको थियो । यसर्थ आय आर्जन तथा सामुदायिक अध्ययन केन्द्रमार्फत विभिन्न सिप विकासका कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने अघि बढ्न आवश्यक देखिएको छ । २०६८ सालको जनगणनामा पुरुषको सङ्ख्या महिलाको भन्दा कम देखाएइको छ । प्रतिशतमा हेर्दा पुरुषको सङ्ख्या ४८.५ र महिलाको सङ्ख्या ५१.५ रहेको देखिएको छ । यस आधारमा महिलाको सिकाइमा ध्यान दिन आवश्यक देखिएको छ । नेपालमा जातजातिको सङ्ख्या १२५ छ । यस आधारमा हेर्दा विभिन्न जात तथा तिनीहरूको सामाजिक तथा सांस्कृतिक परम्पराका कारण पनि अपेक्षित रूपमा प्रौढ साक्षरताका कार्यक्रमबाट लक्षित उपलब्धि हासिल हुन सकेन । सन् २०११ को जनसङ्ख्याको प्रतिवेदनमा नेपालको ६ वर्षको उमेर समूहभन्दा माथिको जनसङ्ख्याको साक्षरता ६५.९४ रहेको पाइएको छ । त्यसमा महिलाको ५७.४ पुरुषको ७५.१ रहेको उल्लेख छ । नियमित प्रगति उल्लेख गर्न सक्ने कुनै संस्थागत संयन्त्र बन्न सकेको छैन र यथार्थ प्रगतिका लामो समय प्रतीक्षा गर्नुपर्ने चुनौती देखिएको छ ।

५. लैङ्गिक समानता

बालिकाहरूलाई गुणस्तरीय आधारभूत शिक्षामा पूर्ण र समान पहुँच प्राप्तिको सुनिश्चिततामा जोड दिने र सन् २००५ सम्ममा प्राथमिक र माध्यमिक शिक्षामा लैङ्गिक असमानता उन्मूलन गर्ने लक्ष्य थियो । त्यसै गरी सन् २०१५ सम्म शिक्षामा लैङ्गिक समानता प्राप्त गर्ने मुख्य लक्ष्यका साथ कार्यक्रम कार्यान्वयनमा ल्याइएको थियो । छात्रछात्राका बिचमा हुने विभेद अन्त्य गरी समान पहुँचमा जोड दिने उद्देश्यका साथ सबैका लागि शिक्षाका कार्यक्रमको थालनी भएको थियो । शिक्षामा देखिएको लैङ्गिक र सामाजिक भेदभाव हटाउने उद्देश्यका साथ कार्यक्रम तयार भएको देखिएको छ । लैङ्गिक भेदभावको अन्त्यपछि मात्र शिक्षामा समता, समन्याय र निष्पक्षता कायम हुने अपेक्षा राखिएको थियो । यिनै सन्दर्भका आधारमा कार्यक्रमलाई प्राथमिकता दिइएको थियो । सन् २००४ पछि प्राथमिक शिक्षा र सन् २००९ पछि आधारभूत र माध्यमिक तहको भर्नामा लैङ्गिक असमानतामा उल्लेख्य कमी आएको छ तर लक्षित प्रगति हुन सकेको छैन । (युनेस्को-सन् २०१५) सन् १९९९ र २०१२ को तथ्याङ्कअनुसार ०.९७ र १.०३ का बिचमा लैङ्गिक समता सूचकाङ्क रहेकामा विश्वका १६१ देशहरूमध्ये ८३ बाट बढेर १०४ पुगेको छ । लैङ्गिक समता सूचकाङ्क ०.९७ भन्दा तल रहेका देशहरूको सङ्ख्या ७३ बाट घटेर ४८ पुगेको छ । सन् २०१२ सम्ममा लैङ्गिक समताको प्रगतिको तथ्य हेर्दा आधार वर्ष सन् १९९९ को तुलनामा विभिन्न देशहरूमा छात्रको तुलनामा छात्राहरूको भर्ना सङ्ख्या कम थियो । दक्षिण र पश्चिम एसियामा प्राथमिक शिक्षा भर्ना दरमा लैङ्गिक विभेद कम गर्ने कुरामा उल्लेख्य सुधार आएको थियो । यी ठाउँहरूको लैङ्गिक समता सूचकाङ्क सन् १९९९ को ०.८३ बाट बढेर सन् २०१२ मा १.०० पुगेको थियो । अरब राष्ट्रहरूमा पनि समता सूचकाङ्क ०.८७ बाट ०.९३ पुगेको थियो । सब-सहारा अफ्रिकामा पनि ०.८५ देखि ०.९२ सम्म विभेद घटेको थियो । नेपालको अभ्यास तथा प्रगतिकको विषयमा लैङ्गिक सूचकाङ्कका केही उदाहरण तल समावेश गरिएको छ :

क्र.सं.	विवरण	आधार वर्ष सन् २००८/२००९	लक्ष्य सन् २०१५/२०१६	प्राप्ति सन् २०१५
१.	प्राथमिक तहको खुद भर्नादर	०.९८	१.००	०.९९
२.	आधारभूत तह (कक्षा १-८) को खुद भर्नादर	०.९९	१.००	०.९८
३.	माध्यमिक तह (कक्षा ९-१२) को खुद भर्नादर	०.९८	१.००	१.००
४.	साक्षरता लैङ्गिक सूचकाङ्क १५+	०.७४	०.९८	०.७६

स्रोत: सन् २०१५/१६ फ्ल्यास, शिक्षा विभाग

शिक्षा आर्जन गर्ने बाल अधिकार, बिना भेदभाव सिकाइ, शैक्षिक सामग्री उपयोगमा समान पहुँचको विकास गर्ने, बाल बालिका लागि सिकाइमा समानता, महिला, दलित, पिछडिएको समुदाय, आर्थिक रूपमा अति सीमान्तकृत सबैलाई सिकाइमा समान अवसर दिन आवश्यक छ । जात तथा वर्गका कारण कुनै प्रकारको भेदभाव अनुभव नहुने वातावरण निर्माण, छात्रवृत्तिलगायत प्रोत्साहनमूलक सन्दर्भबाट पहुँच वृद्धिका कार्यक्रम तयार गर्नुपर्छ । विद्यालय तहमा केटीको सङ्ख्यामा वृद्धि गर्न विभिन्न प्रोत्साहनमूलक कार्यक्रमको कार्यान्वयन भएको छ । विभिन्न तहमा सिकाइका लागि सबैलाई अवसर निर्माण गरिएको छ । अझ पनि निम्न माध्यमिक, माध्यमिक तथा उच्च शिक्षामा अपेक्षित सुधार हुन सकेको छैन । यसतर्फको प्रगति निकै ढिलो भएको देखिएको छ । दक्षिण पूर्व एसियामा नेपाललको प्रयत्न निकै राम्रो देखिएको भए पनि यसतर्फ थप प्रयत्न आवश्यक छ । अझ पनि उच्च शिक्षामा लैङ्गिक असमानताको अन्त्य आवश्यक देखिएको छ । संस्थागत विद्यालयको भर्ना प्रतिशतभन्दा सामुदायिक विद्यालयमा अध्ययनरत छात्राहरूको प्रतिशत छ । यो तथ्यका आधारमा हेर्दा अझ पनि छोरीको भन्दा छोराको शिक्षामा अभिभावकले बढी खर्च गरेका छन् । विद्यालय भर्ना र उपस्थितिका दृष्टिकोणबाट हेर्दा प्राथमिक तहमा खुद भर्ना हुन बाँकी ३.४ बाल बालिका विद्यालयमा ल्याउन चुनौती छ । यसमा पनि विपन्न वर्ग, जातजाति र पछि परेको समुदायमा लैङ्गिक असमानता बढी छ ।

६. गुणस्तरीय शिक्षा

गुणस्तरीय शिक्षाका सम्पूर्ण पक्षहरूको सुधार गर्ने, सबैलाई शैक्षिक रूपले सफल बनाउने, सबैले मापन योग्य साक्षरता सिप, गणितीय सिप र आधारभूत जीवनोपयोगी सिपहरू हासिल गर्न सक्ने लक्षका साथ यो योजना कार्यन्वयनमा ल्याइएको देखिन्छ । सन् २००० को डकार घोषणापछि पहुँचको क्षेत्रमा महत्त्वपूर्ण उपलब्धिहरू हासिल गर्ने देशहरू धेरै छन् । शिक्षाको गुणस्तरमा भने त्यही गतिमा सुधार भएको पाइएन । विशेष रूपमा पहुँच र समतामूलक सिकाइमा सुधार भएको देखिएको छ तर यही गतिमा गुणस्तर सुधार हुन सकेको छैन । नेपालमा उपलब्धि मापनका दृष्टिले हेर्दा कक्षा ३, ५, ८, १०, ११ र १२ मा गरिने मापनले गुणस्तर मापनको काम गरेको छ । प्रत्येक तह र कक्षामा भर्ना हुने विद्यार्थीहरूमा सङ्ख्यात्मक वृद्धि भएको छ । यसै गरी विद्यालय शिक्षामा प्रवेश गर्नेहरूमध्ये धेरैजसो सीमान्तकृत समुदायका बाल बालिकाहरू, अपाङ्गता भएकाहरू, कुपोषण र गरिबी पृष्ठभूमि भएका बाल बालिकाहरू छन् । बाबुआमा कम शिक्षित भएका, गरिबी र सीमान्तकृत समूहका बाल बालिका विद्यालयमा भर्ना भए पनि अपेक्षित गुणस्तर कायम हुन सकेको छैन । यस लक्ष्यले सिकाइको सुधार र गुणस्तरलाई मुख्य आधार बनाउन प्रयत्न गरेको छ । यस अवधिमा प्राथमिक र आधारभूत तहमा अपेक्षित प्रगति हासिल भएको देखिए पनि माध्यमिक तहमा अपेक्षित नतिजा हासिल गर्न सकिएन । पढाइ, लेखाइ र आधारभूत गणितीय सिप सिक्न नसकेको अनुभूतिबाट तल्लो तहमा पढाइ सिपको विकासको कार्यक्रम भर्खरै थालनी भएको छ । गुणस्तर वृद्धिका लागि शिक्षक र सिकाइका न्यूनतम वातावरणको उपलब्धता आवश्यक हुन्छ । यसतर्फ विद्यार्थीको सङ्ख्यालाई आवश्यक पर्ने शिक्षकको आपूर्ति आवश्यक छ । अझ पनि करिब

३० देखि ३५ हजार शिक्षकको आवश्यक छ । सबै विद्यालयका लागि न्यूनतम पूर्वाधार आवश्यक छ । यसतर्फ थप लगानी आवश्यक छ ।

क्र.सं.	विवरण	आधार वर्ष सन् २००८/२००९	लक्ष्य सन् २०१५/२०१६	प्राप्ति सन् २०१५
१.	कक्षा १ को कक्षा दोहाऱ्याउने दर	१८	१०	१२.५
२.	कक्षा ३ को कक्षा दोहाऱ्याउने दर		२.५	५.३
३.	कक्षा ५ को कक्षा दोहाऱ्याउने दर	११	२	४.१
४.	शिक्षक विद्यार्थी अनुपात आधारभूत (१-८)	४३	३५	४०
५.	शिक्षक विद्यार्थी अनुपात माध्यमिक (९-१२)	३९	३०	३९
६.	कक्षा ५ सम्मको टिकाउ दर	५८	९०	८९.४
७.	कक्षा ८ सम्मको टिकाउ दर	४१	७६	७७.२
८.	तह पुरा गर्ने दर कक्षा ५		८१	८१.४
९.	तह पुरा गर्ने दर कक्षा ८		७०	६९.७

स्रोतः सन् २०१५/१६ फ्ल्यास, शिक्षा विभाग ।

माथिको तालिका हेर्दा उत्तीर्ण सम्बन्धी सूचकाङ्कबाहेक अरूमा अपेक्षित प्रगति देखिएको छ । सिकाइ उपलब्धि सन्तोषजनक छैन । कक्षा दोहोऱ्याउने दर अझ पनि लक्षमा अडिन सकेको छैन, बिचैमा छोड्ने दरमा पनि सुधार आवश्यक देखिएको छ । यसका अतिरिक्त अर्को तहमा जाने ट्रान्जिसन दरसमेत उच्च छ, बजेटमा सुधार आवश्यक छ, तालिमबाट शिक्षकले आर्जन सिप तथा ज्ञान कक्षाकोठासम्म पुग्ने सुनिश्चितता र सिकाइमा रूपान्तरण हुनु आवश्यक छ । यस पछिमात्र गुणस्तरीय सिकाइको अपेक्षा गर्न सकिन्छ ।

७. आदिवासी भाषिक अल्पसङ्ख्यकको अधिकार

मातृभाषाको उपयोग गरी आधारभूत तथा प्राथमिक शिक्षामा आदिवासी र भाषिक अल्पसङ्ख्यकको अधिकार सुनिश्चित गर्ने उद्देश्यलाई सबैका लागि शिक्षाको मूल कार्यक्रममा एक लक्ष थप गरी कार्यक्रम अघि बढाइएको थियो । सन् २०११ को जन गणनाले नेपालमा १२३ भन्दा बढी भाषा बोल्ने जात जाति उल्लेख गरेको छ । नेपालले आफ्नो विशिष्टता ख्याल गरी बहु भाषिक, बहु सांस्कृतिक र बहु जातीय आवश्यकतालाई पुरा गर्न थप एक लक्ष्य थपेको हो । यो लक्ष्यले विद्यार्थीलाई सिकाइ क्रियाकलापमा सहज ढङ्गबाट बढीभन्दा बढी सहभागी हुन र बढीभन्दा बढी बुझ्न प्रेरित गर्छ जसका कारण उच्च सिकाइ उपलब्धि हासिल हुन सक्छ भन्ने अपेक्षा लिइएको छ । यसका अतिरिक्त, विद्यालय बाहिर रहेका आदिवासी र अल्पसङ्ख्यक भाषिक समुदायका बाल बालिकालाई विद्यालयमा सहज महसुस हुने वातावरण

निर्माण गरी अपेक्षित सिकाइ उपलब्धि हासिल गर्न सक्ने बनाई उनीहरूका निम्ति शैक्षिक कार्यक्रमहरू बढी आकर्षक बनाउने प्रयोजनका साथ लक्ष्य थप भएको देखिएको छ । सिकाइको प्रारम्भमा मातृभाषा पछि बिस्तारै अन्य माध्यम भाषामा सिकाइ स्थानान्तर गर्ने रणनीतिका साथ यो उद्देश्य थप भएको थियो । यसको कार्यान्वयनमा एकरूपता देखिएन । समुदायले मातृभाषाभन्दा अङ्ग्रेजी भाषालाई प्रारम्भिक कक्षादेखि नै माध्यमका रूपमा उपयोग गर्न मन पराएको देखियो । यस कार्यक्रमको सफल कार्यान्वयनका लागि जनशक्ति, सिकाइ सामग्री, सिकाइको वातावरण र लगानीको आवश्यक छ । यो कार्यक्रम सञ्चालनमा अझ पनि दुविधा छ । विषयका रूपमा मातृभाषा, माध्यमका रूपमा मातृभाषा, भाषा उपयोगको रणनीतिका रूपमा वा भाषा संरक्षणका रूपमा मातृभाषाको उपयोग जस्ता विषय छन् ।

विद्यार्थी र लक्षित समूहका लागि स्थानीय रूपमा उपयोग हुने विभिन्न भाषामा पाठ्य पुस्तक, पाठ्य सामग्री र साक्षरता सम्बन्धी सामग्रीहरू तयार गरिएका छन् । शिक्षण सिकाइमा सहयोग पुऱ्याउने उद्देश्यअनुरूप शिक्षकका लागि शिक्षण सहयोगी सामग्री, भाषा सिकाइका लागि शिक्षकलाई सहयोग गर्ने तालिम सामग्री र शिक्षकको पेसागत उन्नयन हुने सेवाकालीन तालिमको विकास गरिएको छ । मातृभाषालाई माध्यम र विषय सिकाइका रूपमा प्राथमिक शिक्षा र साक्षरता कार्यक्रमहरूमा समावेश गरिएको छ । सरकारी र गैर सरकारी स्तरबाट यस्ता कार्यक्रमलाई सहयोग हुने वातावरण तयार भएको छ र सहायता भई नै रहेको छ । नेपालमा बोलिने धेरै भाषाहरू लेख्य परम्परामा नभएर तर लामो कथ्य परम्परामा भएका भाषाहरू छन् । यस्ता भाषालाई प्रारम्भिक सिकाइमा कसरी उपयोग गर्ने चुनौतीपूर्ण छ । नेपालको संविधान, २०७२ ले "एक देश, एक संस्कृति र एक भाषा" नीतिलाई परिवर्तन गरी भाषिक तथा सांस्कृतिक विविधता भएको देश हो र सबै भाषाको उपयोगमा समान नीति आवश्यक छ भन्ने अध्यायमा प्रवेश भइसकेको छ । संविधानको उल्लिखित भावनाको सम्बोधन नै प्रमुख चुनौतीका रूपमा देखिएको छ । नेपालको शिक्षा प्रणालीमा आदिवासी जनजाति र भाषिक अल्पसङ्ख्यकको समावेशितालाई पूर्ण र सार्थक बनाउन सम्बन्धित कार्यक्रमहरूलाई अझ सबल र विकसित बनाउनु जरुरी छ ।

सबैका लागि शिक्षाका प्राप्तिहरू

(क) पिछडिएको वर्ग, समूह, जाति र समुदायको मूल प्रवाहीकरणको दिशामा थप प्रयत्न भएको देखिएको छ । यस क्षेत्रमा थप काम गर्न आवश्यक छ । यसमा थप काम गर्न नीतिगत, संस्थागत र स्रोत परिचालनको आवश्यकता देखिएको छ । अबको गन्तव्य यसैमा केन्द्रित हुन आवश्यक छ ।

(ख) सरकारका विभिन्न निकायका बिचमा शिक्षाको अवसर र गुणस्तर वृद्धिका लागि थप सहकार्यको आवश्यकता अनुभव भएको छ । साझेदारीको विकास र सामूहिक जिम्मेवारीको विकासमा थप प्रयत्न आवश्यक देखिएको छ ।

(ग) सचेतनाको विस्तार र लैङ्गिक समतामा वृद्धि यस चरणको अर्को महत्त्व पूर्ण उपलब्धि हो । शिक्षाको पहुँचमा वृद्धिको अतिरिक्त गुणस्तरीय शिक्षा विकासका कार्यक्रमको थालनीले यसतर्फ सरकारको प्रतिबद्धता रहेको भए पनि अपेक्षित उन्नति हुन सकेको छैन । आगामी दिन यस दिसामा थप कार्य र हस्तक्षेपकारी नीतिको आवश्यकता देखिएको छ ।

(घ) व्यावसायिकतामा वृद्धि यसको अर्को सिकाइको पक्ष हो । विशेष रूपमा सुशासनमा आधारित, पारदर्शिता र जवाफदेही, शिक्षा विकासमा स्थानीय साझेदारीको विकास, नागरिक समाजको सक्रियतामा अभिवृद्धि, अधिकारको हस्तान्तरण जस्ता यसका महत्त्व पूर्ण आधार हुन् । यी विविध विषयमा अपनत्व र व्यावसायिकता अर्को पक्ष हो । यसतर्फ थप कार्यक्रम र कानुनी सुधारका आधार निर्माण आवश्यकता छ ।

(ङ) डकार घोषणा पत्रका आधारमा राष्ट्रिय कार्य योजनाको निर्माण, सबैका लागि शिक्षा कार्यक्रम लागु, दीर्घकालीन र तत्कालीन लक्ष्य निर्धारण, डकार घोषणा पत्रका ६ ओटा उद्देश्य पूर्तिका लागि सुधारको योजना निर्माण, दिगो आर्थिक कार्यढाँचा तयार गर्ने, मध्यावधि प्रगति सूचकाङ्कहरू तयार गर्ने, मानव विकासका कार्यक्रमसँग यसका कार्यक्रमको संयोजन गर्ने, डकार घोषणा पत्रका ६ ओटा उद्देश्यमा मातृभाषामा प्राथमिक शिक्षा थप गरी कार्यान्वयनको योजना निर्माण जस्ता यसका आधारभूत सिकाइ हुन् । यस चरणमा भएका सिकाइ र अभावका पक्ष जोडेर कार्यक्रम अघि बढाउन आवश्यक देखिएको छ ।

चुनौती

(क) माथिका तथ्य र सन् २०१५ सम्मको प्रगतिका आधारमा नेपालको शिक्षा विकासमा अझ केही चुनौती छन् । दुर्गम ग्रामीण क्षेत्र र ग्रामीण क्षेत्र, गरिबीमा वाँचेका बाल बालिकाहरू, भूकम्प प्रभावित क्षेत्रका बाल बालिकाहरू र अशिक्षित अभिभावकका बाल बालिकालाई अझ थप लक्षित गरी बाल हेरचाह र शिक्षा व्यवस्थापन गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

(ख) बाल विकास केन्द्र विद्यालयको न्यूनतम पूर्वाधार पुऱ्याउने आवश्यकता देखिन्छ ।

(ग) उपयुक्त योग्य शिक्षक विद्यार्थी अनुपात तथा दक्ष सहयोगी कार्यकर्ता वा शिक्षकको व्यवस्था आवश्यक छ । विद्यार्थीको अनुपातमा शिक्षक दरबन्दीको अभाव छ । शिक्षाको विकासका लागि विद्यार्थीको अनुपातमा योग्य र व्यावसायिक दक्षता भएका शिक्षक जरुरी छ । सबैका लागि शिक्षा र विद्यालय क्षेत्र सुधार कार्यक्रम कार्यान्वयनको अन्तिम वर्षसम्म आइपुग्दा विद्यालयमा आवश्यक विषयगत शिक्षकको पूर्ति हुन सकेको छैन । गुणस्तरीय शिक्षाको विकासमा शिक्षक व्यवस्थापन तथा सुशासन चुनौतीका रूपमा देखिएको छ ।

(घ) गुणस्तरीय शिक्षाका लागि थप सिकाइका सामग्रीको व्यवस्थापनमा थप चुनौती देखिएको छ ।

(ङ) शिक्षा, स्वास्थ्य, सामाजिक विकास र स्थानीय निकायसँगको सहकार्यका लागि संयन्त्र निर्माण यस विषय क्षेत्रका चुनौतीहरू देखिएका छन् । शिक्षामा लैङ्गिक भेदभाव निरन्तर कायम रहनु, शिक्षाको गुणस्तर विकामा कठिनाइ, सिप विकास हुन नसक्नु, वयस्कहरूको रोजगारी र समाजमा उनीहरूको सहभागिताका लागि आवश्यक सिपको अभाव, गरीबी निवारणमा कठिनाइ, समाज भित्रका असमानता यथावत रहनु, जीवनोपयोगी सिपको अभाव, निरन्तर शिक्षाको पहुँचको समस्या, स्रोत र साधनको अभाव, कार्यक्रमको तयारी र कार्यान्वयनमा कठिनाइ विषय नै यसका चुनौतीहरू हुन् ।

सन्दर्भ सामग्री

१. युनेस्को, (सन् २०१५), सबैका लागि शिक्षा २००० - २०१५ उपलब्धि र चुनौतीहरू सार सङ्क्षेप, काठमाडौँ : सबैका लागि शिक्षाको विश्वव्यापी अनुगमन प्रतिवेदन

२. युनेस्को, (सन् २०१५), सबैका लागि शिक्षा २००० - २०१५ नेपालमा हालसम्मका उपलब्धि र बाँकी चुनौतीहरू सार सङ्क्षेप, काठमाडौँ : लेखक

३. शिक्षा तथा खेलकुद मन्त्रालय, (सन् २००३), सबैका लागि शिक्षा २००४- २००९, काठमाडौँ : लेखक

४. शिक्षा मन्त्रालय, (२०६६), विद्यालय क्षेत्र सुधार योजना २०६६-२०७२), काठमाडौँ: लेखक

५. संयुक्त राष्ट्र सङ्घ विकास कार्यक्रम, (सन् २००२), नेपाल मानव विकास प्रतिवेदन २००१ गरिबी न्यूनीकरण र शासन, काठमाडौँ : लेखक

६. Central Bureau of Statistics, (2014), Population monograph, Kathmandu: Author.

७. Education Review Office, (2013), Student achievement in mathematics, nepali and social studies in 2011, Kathmandu: Ministry of Education.

◆◆◆